

DE STAD ALS REVOLUTIONAIRE RUIMTE

David Harvey's historisch-geografisch materialisme

Erik Swyngedouw

Méér dan de helft van de wereldbevolking leeft tegenwoordig in steden, het merendeel in mega-agglomeraties van meer dan één miljoen inwoners. In Europa woont zelfs 70 procent van de bevolking in steden. De stad zal bij uitstek de sociaal-ruimtelijke omgangsvorm van de eenentwintigste eeuw zijn en verenigt als het ware alle tegenstellingen van het huidige post-neoliberale 'spektakel'-kapitalisme. De stad is meer dan ooit het ruimtelijke centrum voor economische ontwikkeling geworden en tevens de constellatie waar de meest intensieve sociale conflicten plaatsvinden. Denk maar aan de recente wereldwijde voedselrellen als gevolg van snel stijgende voedselprijzen of de gewelddadige uitbarstingen van sociale onvrede in Chinese steden, in de Franse voorsteden in 2005, in Athene of Thessaloniki in december 2008, de explosieve uitbreiding van *slum-cities* in het globale Zuiden, of de permanente rusteloosheid, spanningen en systematische uitsluiting die de meeste Europese grote steden kenmerkt.

Elke 21e eeuwse sociaal-emancipatorische strijd zal dan ook uitdrukkelijk een stedelijke strijd moeten zijn en elke socialistisch-ecologische politiek zal, indien ze sociaal mobiliserend en politiek effectief wil zijn, noodzakelijkerwijs gestoeld moeten zijn op een stedelijke politiek. Desondanks staat de stad zelden centraal in de discussie over de aard en inhoud van, en mogelijke strategieën voor, een progressieve of emancipatorische politiek. Het is deze problematiek die als een rode draad door het werk van David Harvey loopt. David Harvey is een bekende marxistische geograaf wiens invloed groot is op het denken over de stad en voor een progressieve stedelijke praktijk. Geboren in 1935 rondde hij aan Cambridge University zijn doctoraal af en heeft hij in een reeks sleutelpublicaties de bakens voor stedelijke theoretische analyses verschoven en aanzetten gegeven voor een emancipatorisch en socialistisch-ecologisch stedelijke politiek. Hij doceerde aan tal van universiteiten, onder andere aan The Johns Hopkins University in de Verenigde Staten en Oxford University. Hij is tegenwoordig Distinguished Professor of Anthropology aan de City University of New York. De centrale plaats van de stad en het stedelijke komt in zijn werk sterk naar voren. Dit geldt voor de stedelijkheid

in de structurering van het hedendaagse kapitalisme, in de sociale strijd, en in het experimenteren met concrete socialistisch ecologische alternatieven. In deze bijdrage wordt getracht een aantal kernthema's en inzichten uit David Harvey's werk beknopt voor te stellen en toe te lichten.¹

Het sleutelthema van David Harvey's omvangrijke oeuvre is de wijze waarop de stad, sociaal-ruimtelijke processen en geografische strategieën een integraal en actief deel uitmaken van de wijze waarop het kapitalisme als economisch, politiek, en sociaal-cultureel systeem functioneert. Voor Harvey en gelijkgestemde historisch-geografisch materialisten is het kapitalisme als maatschappelijk proces ruimtelijk georganiseerd. Deze ruimtelijke organisatie wordt gekenmerkt door specifieke fysieke structuren, sociaal-economische karakteristieken en symbolische zingeving. De stad neemt hierbij een centrale plaats in. De stedelijke ruimte wordt zowel de uitdrukking van sociale tegenstellingen en ongelijkheid, het terrein voor sociale strijd (bijvoorbeeld rond de kwaliteit van het wonen, recht op huisvesting en dergelijke), als het theater waar nieuwe competitieve strategieën tot stand komen. Met andere woorden, ruimtelijke organisatie is zowel een uitdrukking van sociale processen als een strategisch element in het veranderen van sociaal-economische relaties.

Zijn werk is daarmee tevens een pleidooi voor de integratie van 'plaats', 'ruimte', en 'milieu' in zowel de sociale theorievorming als de politieke praktijk van emancipatorische verschuivingen. De ongelijkheid in ontwikkeling tussen bijvoorbeeld stad en platteland en verschillende regio's en continenten onderling, zijn steeds ruimtelijk georganiseerd. Hierdoor zijn enorme concentraties van rijkdom, armoede, macht, onmacht, en ongelijke en niet-duurzame sociaal-ecologische condities ontstaan. Men kan sociale ongelijkheid niet doorgronden zonder de sociaal-ruimtelijke en sociaal-ecologische ongelijkheid in ogenschouw te nemen. Sociale revolutie en emancipatorische strijd hebben daarom een uitgesproken geografische dimensie, stelt Harvey. In de voetstappen van illustere voorgangers zoals Walter Benjamin en Henri Lefebvre is David Harvey's intellectueel en politiek project gericht op de ruimte als het domein waar sociale strijd plaatsvindt.² Het is de stad waar sociale revolutie ontbrandt en waar geëxperimenteerd wordt met het nieuwe en het andere. Kort gezegd is het dus een ruimte waarin concrete emancipatorische processen praktisch gestalte krijgen. De stad is dus tegelijkertijd de ruimte waar processen van sociale verdrukking en uitsluiting optreden en de plaats waar experimenten en bewegingen die reeds de belofte van emancipatorische transformatie in zich dragen geboren worden en tot uitdrukking komen.

'Stadslucht maakt vrij' luidt het spreekwoord, maar helaas heeft de marxistische filosofie en theorie dit gezegde zelden serieus genomen. Het verwaarlozen van het ruimtelijke en stedelijke heeft geleid tot een grote theoretische en politieke lacune. Dit is verbazingwekkend gezien vrijwel elke revolutionaire activiteit rond de stad en het stedelijke draait. De Franse revoluties of opstanden van 1789, 1848,

de Parijse Commune van 1871, of Mei 1968 waren Parijse revoluties, de Russische revoluties van 1917 en 1991 speelden zich af in en rond Moskou, de Belgische nationale opstand van 1830 was uiteraard een Brusselse aangelegenheid, en de Chinese of Cubaanse revoluties waren pas succesvol nadat respectievelijk Beijing en Havana ingenomen waren. Tevens beoogt elk maatschappelijk-politiek project – of het nu socialistisch, liberaal, ecologisch of communistisch is – de sociaal- en fysiek-ruimtelijke reorganisatie van de samenleving. Met andere woorden, elk politiek project is noodzakelijkerwijs ook een project van ecologische en sociaal-geografische herinrichting. Harvey's intellectuele en politieke missie is dan ook de constructie van een revolutionaire of emancipatorische geografische theorie en praktijk.

DAVID HARVEY'S HISTORISCH-GEOGRAFISCH MARXISME

Politiek-economische relaties zijn zowel ruimtevormend als ruimteafhankelijk. Het gaat er niet alleen om dat de machtsverhoudingen, de processen van overheersing en onderwerping en van toe-eigening en onteigening, al in de ruimtelijke organisatie en de daarbij horende choreografie van het dagelijkse leven ingebed zijn. Het is ook dat die sociaal-ruimtelijke organisatie een op zichzelf staande actieve component wordt binnen deze structuur van dialectische verhoudingen. Een goed voorbeeld is de wereldwijde stedelijke strijd om water. Hoewel er in de meeste steden geen absolute schaarste is aan drinkbaar water, heeft bijna een miljard stadsbewoners niet voldoende toegang tot drinkbaar water, terwijl anderen een letterlijk onbegrensde toegang hebben. Terwijl men in Nederland auto's wast met drinkwater, moeten vele inwoners van Jakarta of andere megasteden het stellen zonder drinkbaar water. De afwezigheid van drinkbaar water in de grote steden is op wereldschaal de voornaamste oorzaak van vroegtijdig overlijden. Terwijl de stedelijke elite toegang heeft tot een ongelimiteerde hoeveelheid water (om zwembaden te vullen of tuinen te irrigeren), heeft het grootste deel van de stedelingen in het globale Zuiden nauwelijks voldoende om te overleven.

Onder het huidige neoliberale klimaat gaat een groot deel van de sociale strijd wereldwijd om de eigendomsverhoudingen van – onder meer – water, genetische code, kennis, CO₂, en over de ruimtelijke tactieken en sociaal-ecologische gevolgen van transnationaliserend kapitaal. Denk bijvoorbeeld aan de ruimtelijke arbeidsverdeling waarbij computerchips of goedkope kleding tegen hongerlonen in Azië geproduceerd worden. Tegelijkertijd wordt de ecologische rotzooi van onze westerse kennismaatschappij in het globale Zuiden gedeponeerd. Vrijwel alle computers worden 'voor recycling' uitgevoerd naar India, China of Afrika. De ecologische catastrofe en sociale uitbuiting die gepaard gaat met het dumpen van

ons hoogtechnologisch afval is een verontrustend voorbeeld van de sociaal-ecologische effecten van de globale kapitalistische structuur.

Al deze voorbeelden geven aan hoe zowel ruimte als natuur uitgesproken politiek relevant zijn. De politisering van sociaal-ruimtelijke en sociaal-ecologische praktijken zijn dan ook het Leitmotiv voor Harvey's historisch-geografisch materialisme. Harvey neemt bij zijn politieke denken over deze thema's Marx' ideeën als uitgangspunt. Voor Marx (en Harvey) is de ontologische stelling dat 'productie' de basis vormt van de samenleving en het fundament voor een historisch-geografisch materialisme. 'Productie' moet hier begrepen worden in ruime zin: als elke menselijke en niet-menselijke activiteit die de transformatie van de natuur reguleert en organiseert, en die daarmee zowel onze individuele als collectieve en externe 'natuur' vormgeeft en tevens individuele en sociale 'duurzaamheid' (reproductie) onderhoudt. Dit productieproces (of sociaal-metabolisch proces) houdt zowel fysieke, biochemische en sociale processen in alsook de ideeën, opvattingen en wensen die tot uitdrukking komen in dit productieproces. Op die wijze produceren mensen hun eigen geschiedenis én de sociale en ecologisch-fysieke ruimte waarvan ze deel uitmaken. Er is dus, aldus Harvey, niets onnatuurlijks aan New York City of welke andere stad dan ook. Steden zijn sociaal-ecologisch geproduceerde ruimtes die tot stand komen door de specifieke sociaal-ruimtelijke en ecologisch-metabolische relaties die eigen zijn aan het kapitalisme. We kunnen dus niet meer spreken over natuur en kapitalisme, of over ruimte en kapitalisme als tegenovergestelde begrippen – maar slechts over een kapitalistische, een socialistische, of een sociaal-ecologisch duurzame ruimte of stad.

Zowel ruimte als milieu worden 'geproduceerd', ze zijn het resultaat van een historisch-geografisch proces van voortdurende transformatie. Deze transformaties hebben op hun beurt ongelijke en sterk gedifferentieerde effecten op de verschillende aspecten van het milieu: ze maken sommige sociale groepen economisch machtig, maar kunnen uitermate negatieve gevolgen hebben voor anderen. Ook kunnen ze leiden tot radicale veranderingen van de ecologische omstandigheden en daarmee van de ongelijkheid in de samenleving. Het beleid dat bedoeld is tegen de klimaatverandering heeft bijvoorbeeld enorme effecten op de sociaal-ruimtelijke verhoudingen. Voor sommigen zoals broeikashandelaren en speculanten, levert het enorme winsten op, maar voor anderen zijn de sociaal-ecologische kosten aanzienlijk.

Harvey wijst erop dat elke maatschappelijke praktijk georganiseerd is in een tijd-ruimtelijke matrix; dat wil zeggen dat de ruimtelijke organisatie steeds ingebed is in temporele en ruimtelijke processen. Of met andere woorden; de fysiek-sociale ruimte is steeds een product, een resultaat van historisch-geografische processen die op hun beurt vorm en richting geven aan nieuwe processen. Ruimte is hiermee tegelijkertijd de basis voor het nieuwe, het mogelijke en het wenselijke, maar ook een barrière voor de realisatie hiervan. Inderdaad, sociaal-ruimtelijke

verandering is steeds een proces van creatieve destructie, waarbij bestaande sociaal-ruimtelijke verbanden verdwijnen en op hun ruïnes nieuwe ruimtelijke relaties en organisatievormen tot stand komen.

Sociale relaties zijn dus steeds ruimtelijk-ecologisch van aard. Of met andere woorden; deze verbanden opereren binnen, maar ook dóór de metabolische relaties met de fysieke ruimte heen. Kapitalisme is fundamenteel een sociale constructie die eigendom over, toegang tot, distributie van en modaliteiten voor transformatie van de sociaal-ecologische ruimte organiseert. Het kapitalisme produceert zo haar eigen specifieke ruimte en sociaal-ecologische realiteit; elke sociale organisatie gaat gepaard met haar eigen sociale en fysieke geografie. Neem, bijvoorbeeld, een kop koffie bij het ontbijt. De koffie internaliseert een breed scala van sociaal-ecologische processen die de koffiedrinker verbindt aan bijvoorbeeld distributierelaties, ongelijke ruimtelijke ontwikkelingsprocessen, handelsstromen en sekse en etnische verhoudingen, kapitaal-arbeidsrelaties en sociaal-ecologische transformaties in Afrika, Azië of Latijns-Amerika. Het is de taak van het historisch-geografisch materialisme om dergelijke verhoudingen zichtbaar te maken en de politiek-ecologische netwerken te reconstrueren. Dit zal aantonen dat lokale situaties steeds in tijd en ruimte verbonden zijn met sociale, ecologische en economische processen die zich elders afspelen. Hiermee kunnen we onderzoeken wat de mogelijkheden zijn voor egalitaire en rechtvaardige transformatie.

Ruimte als sleutelwoord

In een reeks sleutelpublicaties (zie eindnoot 1) heeft Harvey getracht om systematisch een historisch-materialistische geografische theorie op te bouwen. Hij gaat ervan uit dat de concrete ruimtelijk organisatie de samenballing is van een reeks tegengestelde ruimtelijk-historische processen. In eerste instantie is de ruimte uiteraard een absolute, alhoewel historisch geproduceerde, ruimte: een bedrijfshoofdkantoor, een autoweg, een recreatieterrein, een immigrantenwijk, een parlement, een ski-piste, een natiestaat, een natuurreservaat, et cetera. Deze absolute ruimte is echter ingebed in een relatieve “tijdruimte”, die gedragen wordt door tijd-ruimtelijke stromen, bijvoorbeeld geldstromen, goederenbewegingen, migraties zowel van mensen als dieren en planten, informatie-, water- en energiestromen. Globale ruimtelijke stromen zijn daarmee steeds lokaal op elk punt. Deze relatieve tijdruimte is geconditioneerd door de absolute ruimte, de sociaal-fysieke conditie van plaatsen.

Veranderingen in relatieve tijdruimte veronderstellen veranderingen in de absolute ruimte en omgekeerd. De omvang en snelheid van de huidige kapitaalstromen zijn alleen mogelijk door het wijzigen van lokale omstandigheden in relatie met de rest van de wereld. Met lokale omstandigheden moeten we bijvoor-

beeld denken aan infrastructuur zoals digitale netwerken of de concentratie van kennis en expertise en de aanwezigheid van ondersteunende beleidsmaatregelen. De ontwikkeling in de recente kredietcrisis toont aan hoe de huizenmarkt in Los Angeles of Las Vegas, via relationele tijd-ruimtelijke relaties samenhangt met de koopkracht van de Nederlandse pensioenspaarder die kwakkelende aandelen bezit van Fortis-bank.³

Naast het absolute en relatieve karakter van de ruimte krijgt de ruimte bovendien betekenis door relationele of affectieve tijd-ruimtelijke verbanden, zoals consumptiewensen, seksuele, sociale en andere emotionele relaties. Met andere woorden; elke plaats is beladen met symbolische en emotionele connotaties. Een kerk, een publieke ruimte, Parijs, het huis waar men geboren is, de betrokkenheid bij een buurt, stad, of streek, de loyaliteit aan een voetbalploeg of de inzet voor een natuurgebied zijn voorbeelden van relationele tijdruimtes. Deze kunnen uiteraard een uitgesproken politieke of culturele betekenis krijgen. Bijvoorbeeld de emotionele relatie met een stad, een streek of een land kan gemobiliseerd worden als onderdeel van een nationalistisch of xenofob project, van een competitieve strijd en dito beeldvorming, van het symboliseren van specifieke sociaal-ecologische belangen of aspiraties zoals, in lokalistische ecologische projecten.

Deze drie verschillende vormen van de tijdruimte; absoluut, relatief, en relationeel zijn dialectisch met elkaar verbonden. Verschillende sociale groepen verhouden zich anders ten opzichte van deze drie aspecten van de ruimte – een verscheidenheid die mede bepaald wordt door de sociale relaties tussen deze groepen. Waar bijvoorbeeld de projectontwikkelaar de absolute karakteristieken van een bos verbindt met de grondwaardepotentie met het oog op kapitaalsaccumulatie en de relationele positie van ‘creatief ondernemerschap’, zal de groene beweging een totaal andere combinatie van absolute relatieve en relationele tijdruimte percepties hanteren. Het absolute zijn de natuurlijke eigenschappen van het bos, het relatieve is het bos als onderdeel van globaal ecologisch systeem en het relationele is een mythische of symbolische natuuropvatting. De sociale ordening wordt dus gekarakteriseerd door antagonistische tijd-ruimte matrices. Zo wordt elke sociale strijd een ruimtelijke strijd, en elke ruimtelijke strijd een uitdrukking van sociale strijd. Het gaat hier dus niet alleen om de specifieke eigenschappen van een bepaalde plaats, maar tevens over hoe deze eigenschappen mede geconditioneerd worden door relaties met andere plaatsen. De centrale vraag is telkens: wie heeft de sociale, politieke en/of economische macht om zich welke ruimte toe te eigenen en in te richten, wie bepaalt de absolute en relatieve tijd-ruimtelijke structuren van het dagelijkse leven, welke emotionele relaties worden versterkt en mogelijk gemaakt en welke worden verzwakt of verdrongen.

Ruimte en tijd-ruimtelijke relaties worden geproduceerd naar het beeld en de gelijkennis van de machthebbers. Ruimtelijke organisatie houdt daarmee een reeks van tegenstellingen in die onder andere politiek tot uiting komen in sociale, cul-

turele, en materiële strijd voor de toe-eigening en de organisatie van plaatsen, ruimtelijke verbanden en geografische betekenisgeving. Het is op deze driedubbele wijze dat ruimte telkens opnieuw de arena van en de inzet voor sociale en politieke strijd is.

Deze drie gerelateerde ruimteopvattingen worden op hun beurt doorkruist door drie aspecten of kenmerken die elk integraal deel uitmaken van de ruimtelijke organisatie, namelijk het materiële, het conceptuele, en het beleefde. Harvey beroept zich hier op het monumentale werk van Henri Lefebvre. In *The Production of Space* stelt Lefebvre dat de ruimte een historisch geproduceerde constructie is. De ruimte wordt geproduceerd door middel van materiële processen, conceptuele procedures en zingeving of beleving.⁴ Elk tijd-ruimteaspect, het absolute, het relatieve, en het relationele bevat materiële elementen. Absolute ruimte bestaat uit fysiek-materiële componenten zoals fabrieken van staal, beton en energie, conceptuele componenten zoals kadasterplannen en eigendoms certificaten, en beleefde elementen zoals een gevoel van vervreemding of van creatieve voldoening.

Relatieve tijdruimte omvat eveneens materiële, conceptuele en beleefde elementen. Bij materiële elementen kunnen we bijvoorbeeld denken aan de infrastructuur van satellietssystemen, luchtverbindingen of elektronische hogesnelheidslijnen, bij conceptuele elementen aan de beeldvorming rond globalisatie en mondiale integratie, en bij beleefde elementen ten slotte aan het gevoel deel uit te maken van een virtuele realiteit zoals *Facebook* of *SecondLife*. Hetzelfde geldt ten slotte voor relationele tijdruimte: materieel in de zin van affectieve verbondenheid met een bepaalde plaats 'geen morzel Vlaamse grond voor de Walen', conceptueel in de noodzaak tot sociaal-ruimtelijke organisatie zoals de arbeidersbeweging die zich op een nationaal vlak organiseert, de 'Vlaamse' beweging en haar symboliek; en beleefd in gevoelens en praktijken van solidariteit met bijvoorbeeld de strijd van de landlozen in Brazilië, of met de tactieken van subcommandante Marcos in Chiapas.

De bovenstaande concepten worden door Harvey samengebracht in een geografische theorie die het concrete van een plaats verbindt met tijd-ruimtelijke relaties en met beleving in een complexe, dialectische en constant veranderende constellatie. Daar de samenleving constitutief gesplitst is, dat wil zeggen dat er tegengestelde belangen en posities zijn, met name ingegeven door klassenrelaties, maar tevens gekenmerkt door etnische, gender- en andere conflicten, is er een voortdurende strijd over de toe-eigening, organisatie en benoeming van de fysieke, sociale en beleefde ruimte. Sociaal-emancipatorische analyse en strijd moeten daarom tegelijkertijd 1.) inzicht verwerven in deze dialectische structuur van de tijdruimte, de daarin verweven relaties van macht en onmacht, en de choreografie van ongelijke sociaal-ruimtelijke machtsrelaties en 2.) de machtsstrategieën in elk van deze deelaspecten van ruimtelijke productie blootleggen met het oog op het formuleren van een progressief-emancipatorische geopolitieke tegenpolitiek.

Een kapitalistische ruimte

De tijd-ruimtelijke structuur van het hedendaagse dagelijkse leven is volgens Harvey ingebed in specifieke kapitalistische sociaal-ruimtelijke relaties. In eerste instantie beoogt het werk van Harvey daarom de analyse van de kapitalistische ruimte, waartoe hij de marxistische politiek-economische theorie herformuleert en aanvult door de geografische en ruimtelijke processen die integraal deel uitmaken van het functioneren van een kapitalistische economie theoretisch te duiden en op te nemen in een marxistisch denkschema. Twee sleutelbegrippen staan hierbij voorop. Ten eerste: ruimtelijke configuratie, en ten tweede: tijd-ruimtelijke *fixes*. Harvey identificeert het kapitalisme als een sociale relatie die zich vormt rond de wettelijke regulering van eigendom en eigendomsloosheid van de ruimte enerzijds en een individueel competitief proces van kapitaalaccumulatie met het oog op het verwerven van maatschappelijke meerwaarde of winst anderzijds.

Deze kapitaalscirculatie wordt in gang gehouden door de sociaal-metabolische transformatie van de natuur door middel van ongelijke eigendomsverhoudingen met betrekking tot de (geproduceerde) natuur. Met andere woorden, kapitalistische productie veronderstelt de biologische, chemische en/of fysische transformatie van materiële producten onder een sociale relatie die gekenmerkt wordt door ongelijke eigendomsrechten met betrekking tot deze materiële producten. Ieder consumptieartikel is het resultaat van een specifieke metabolische transformatie uitgevoerd door middel van een reeks van kapitalistische arbeidsprocessen. Dergelijke arbeidsprocessen zijn uiteraard zowel ecologisch en metabolisch (dat wil zeggen, de transformatie van 'grondstoffen') als sociaal (ingebed in klassenverhoudingen). Dergelijke sociaal-metabolische transformaties zijn altijd ingeschreven in de geografische ruimte en produceren een relatief stabiele ruimtelijke structuur, die drager is van én uitdrukking geeft aan concrete, maar weinig duurzame kapitaalscirculaties. Dit laatste is het proces van circulatie van kapitaal enerzijds en van goederen en diensten anderzijds. Het is met name deze geografisch gestructureerde kapitaalscirculatie die aanleiding geeft tot een reeks ruimtestructurende en ruimtetransformerende processen, die telkens opnieuw de relatieve stabiliteit ondermijnt en nieuwe ruimtelijke organisatievormen produceert.

Naarmate kapitaalscirculatie succesvol is, zal het aanleiding geven tot een ruimtelijke concentratie van meerwaarde/kapitaal – denk bijvoorbeeld aan steden zoals Shanghai of Dubai, die enorme fysieke containers van surpluskapitaal zijn. Dit zal leiden tot vormen van sociaal ongelijke ruimtelijke ontwikkeling (waar China een schrijnend voorbeeld van is of een stedelijke organisatie waarin eilanden van rijkdom, in toenemende mate in 'gated communities', afgewisseld worden met enclaves van armoede en uitsluiting. Op deze wijze produceert kapitaalsaccumulatie dus een aantal sociaal-ruimtelijke en ecologische tegenstellingen.

Om in deze situatie van voortdurende strijd en ongelijkheid een zekere duurzaamheid te behouden is er een reeks niet-economische eisen. Er ontstaan regulerende instanties die deze tegenstellingen trachten te beheersen, gewoonlijk ingebed in en uitgevoerd door de staat, maar nu in toenemende mate uitgevoerd door transnationale organisaties zoals de Europese Unie of de Wereldbank. Daarnaast ontstaan er een aantal culturele verworvenheden, ideologische praktijken en dominante vertogen, zoals het neoliberalisme, die deze kapitalistische ongelijke ruimtelijke orde als wenselijk, natuurlijk en/of onvermijdelijk voorstellen. Of met andere woorden, het economische (de kapitaalscirculatie) kan niet fungeren zonder politieke of cultureel-ideologische ondersteuning.

Ook deze politieke en discursieve formaties zijn ingebed in de ruimte. Om een voorbeeld te geven: in Vlaanderen verdedigt een groot deel van de Vlaamse-Nationale beweging dat Vlaanderen het economisch en sociaal beter zou doen als de Vlaamse institutionele ruimte verlost zou zijn van de vervelende – want luie, spilzieke en socialistische – Walen. Hierbij worden enerzijds interne tegenstellingen geëxternaliseerd en wordt anderzijds getracht een nieuwe politiek-ruimtelijke organisatie te creëren waar een geografisch-ideologische eenheid omheen geconstrueerd wordt. Uiteindelijk leidt dit tot een proces van in- respectievelijk uitsluiting. Elke ruimtelijke constructie omhelst dan ook de productie van specifieke ruimtelijke schaalniveaus en dito, maar eveneens labiele, ruimtelijk-institutionele niveaus (stad, regio, natie, ...). De duurzaamheid van kapitalistische geoeconomische relaties is gerelateerd aan het bestaan van een reeks geopolitieke configuraties.

De kapitaalscirculatie is echter niet stabiel. Zij is onderhevig aan constante revolutie, aan voortdurende transformaties die telkens de absolute, relatieve, en relationele tijd-ruimtelijke condities en processen wijzigen en daarmee natuurlijk ook sociaal-ruimtelijke machtsprocessen veranderen. De drijvende krachten die deze permanente ruimtelijke revoluties onvermijdelijk maken komen voort uit de interne dynamiek van het kapitalisme. Met name de kapitalistische competitie, klassenstrijd, en de resulterende technologische veranderingen vereisen en produceren een continue transformatie van de tijd-ruimtelijke organisatie van de kapitaalscirculatie. Uiteraard gebeurt dit zowel in de institutionele regelgeving en beleidsvoering als in sociale banden. Enkele voorbeelden kunnen deze sociaal-ruimtelijk revoluties die eigen zijn aan de kapitaalscirculatie verduidelijken.

Ten eerste leidt technologische verandering tot een versnelling van de kapitaalscirculatie. Dit vereist uiteraard de fysieke en sociale transformatie van de tijd-ruimte en leidt tot de destructie van bestaande configuraties (zie, bijvoorbeeld, gedeïndustrialiseerde ruimtes) en de tumultueuze totstandkoming van nieuwe tijd-ruimte configuraties met daaraan verbonden fysiek-ruimtelijke configuraties (hoge snelheidstreinen, nieuwe transport- en communicatienetwerken, etcetera). Dit proces leidt tot wat Harvey 'tijd-ruimte compressie' noemt. In de negentiende

eeuw kostte het dagen of zelfs weken om een miljoen dollar van de VS naar Europa te brengen – tegenwoordig kan zo'n transactie in een milliseconde uitgevoerd worden. En deze tijd-ruimte compressie vindt uiteraard niet plaats in een immateriële of virtuele ruimte, maar binnen concreet fysieke constellaties (computers, optische vezels, transactiepunten, satellietssystemen en inter-stedelijke netwerken) en met behulp van een concreet beleid en regelgeving.

Ten tweede, het versnellen van de circulatietijd veroorzaakt een proces dat Harvey, in navolging van Marx, aangeeft als *the annihilation of space by time*. Dit laatste verwijst naar het proces waarbij het versnellen van de kapitaalscirculatie noodzakelijkerwijs de vernietiging inhoudt van de bestaande ruimtelijke structuur en het produceren van een nieuwe ruimtelijke configuratie die een snellere kapitaalscirculatie mogelijk maakt. Tijd is de fundamentele variabele voor het kapitalisme (het moet steeds sneller), maar ruimte of geografische organisatie vormt vaak een hindernis, een barrière voor het versnellen van de kapitaalscirculatie. Het kapitalisme als historisch-geografisch proces tracht stelselmatig ruimtelijke beperkingen en hindernissen te overkomen. Vooral technologische innovatie, nieuwe ruimtelijke organisatievormen en nieuwe communicatietechnieken dragen bij tot het revolutioneren van de tijd-ruimte matrices van kapitaalscirculatie. Deze 'vernietiging' van de ruimte kan echter slechts plaatsvinden door middel van de productie van nieuwe relatief rigide ruimtelijke structuren. De invoering van de trein was een revolutie in het vervoer en betekende het einde van paard en wagen, de kanaaltunnel of vliegverkeer marginaliseerde de passagiersboten.

Uiteraard vergden deze laatste innovaties een nieuwe vaste infrastructuur (stations, tunnels, luchthavens, etc.). Door dit soort infrastructuren ontstaan na verloop van tijd nieuwe problemen voor succesvolle accumulatie en ze dienen dus telkens opnieuw gewijzigd te worden. Niet alleen ondergaat de concrete ruimte hierdoor een proces van continue creatieve destructie met alle sociale, politieke, culturele, en ecologische spanningen en strijd die hiermee verbonden is (denk maar aan de strijd over de aanleg van de Hoge Snelheidstreinverbindingen), maar ook relatieve relaties tussen plaatsen worden gewijzigd. Dit leidt tot nieuwe en vaak diepere vormen van ongelijke ruimtelijke ontwikkeling. Tegelijkertijd wordt de dagelijkse ruimte- en tijdervaring fundamenteel gewijzigd. Denk maar aan de effecten van internet, e-mail en aanverwante nieuwe tijd-ruimtelijke praktijken. Tijd-ruimte compressie laat ook toe dat het meest exotische om de hoek verschijnt, bijvoorbeeld de Turkse of Indische winkel – leuke bijkomstigheid in een 'multiculturele' samenleving – maar ook de ronduit paternalistische/patriarchale gender-relaties van vele traditionele gemeenschappen. Tevens duikt het meest alledaagse op aan het andere eind van de wereld, zoals Nike schoenen of Coca-Cola. Met andere woorden, tijd kan slechts versneld worden door geografische transformaties en deze tijd-ruimtelijke compressie produceert tegelijkertijd sterk gedifferentieerde tijd-ruimtelijke condities op verschillende plaatsen. Je ziet dan ook dat steden in

toenemende mate een grotere interne verscheidenheid én een grotere globale 'gelijkaardigheid' vertonen.

Ten derde worden door de combinatie van competitie en klassenstrijd een aantal geografische strategieën ontwikkeld. Om het steeds dreigende gevaar van niet-winstgevende productie af te wentelen zijn er voor kapitalistische ondernemingen slechts twee strategieën of opties mogelijk: innovatie of relocatie. Innovatie kan de vorm aannemen van kapitaal-arbeid substitutie, door het verhogen van de productiviteit via de invoering van nieuwe productieorganisatie en technologieën. Deze laatste vereisen vaak ook (of gaan gepaard met) een geografische reorganisatie van het productiesysteem. Bijvoorbeeld, de invoering van *Just-in-Time* productie vereist een diepgaande herstructurering van de ruimtelijke logistiek van productie. Innovatie kan ook de vorm aannemen van de ontwikkeling van nieuwe gebruikswaarden (bijvoorbeeld iPods, mobiele telefoons, HD televisies, milieuvriendelijke energiebronnen) die nieuwe consumptiemarkten creëren.

Ten slotte kan innovatie plaatsvinden door de integratie van niet-kapitalistische productie binnen de kapitaalscirculatie, een proces dat Harvey 'accumulatie door onteigening' ('accumulation by dispossession') noemt. Dit verwijst naar het proces dat doorgaans als privatisering aangeduid wordt. Het gaat hier om de privatisering van grondstoffen, bedrijven, of activiteiten die voordien onder een of ander collectief eigendom vielen. Bijvoorbeeld de privatisering van water of andere vormen van natuur en de 'privatisering door diefstal' van voormalige staatsbedrijven, die de transitie kenmerkte in de voormalige staatskapitalistische landen van Oost-Europa, zijn klassieke voorbeelden van hoe kapitalisme nieuwe accumulatiebronnen aanboort. Ook dit proces heeft uitgesproken absoluut ruimtelijke, en relatieve en relationele tijd-ruimtelijke implicaties.

Indien echter de lokale, historisch geconstrueerde, sociaal-economische condities winstgevende productie moeilijk of onmogelijk maken – bijvoorbeeld als de arbeidersstrijd te succesvol is en lonen en/of arbeidsvoorwaarden te goed worden in vergelijking met andere plaatsen – wordt relocatie een voor de hand liggende optie. Relocatie is niets anders dan het mobiliseren van differentiële sociaal-ruimtelijke condities in de context van globale competitieve strijd. Vandaar dat een toenemend aantal van onze consumptiegoederen geproduceerd wordt in Azië of Oost-Europa. Daarmee wordt een trade-off duidelijk tussen tijd (technologie) enerzijds en ruimte anderzijds. De combinatie van deze strategieën wijzigen voortdurend de tijd-ruimtelijke matrix van het kapitalisme. Ook dit heeft affectieve connotaties. Het wordt bijvoorbeeld als vanzelfsprekend beschouwd dat Nederland de gekristalliseerde arbeid van een Chinees invoert (in de vorm van bijvoorbeeld een in China geproduceerde televisie) en daarmee lokale Nederlandse arbeid te duur maakt. De invoer (immigratie) van Chinese arbeiders echter wordt tegelijkertijd onmogelijk gemaakt uit angst voor de potentiële sociaal-economische instabiliteit dat dit kan meebrengen.

Echter, zo beargumenteert Harvey verder, deze interne dynamiek van kapitaalscirculatie en accumulatie leidt regelmatig tot toestanden van algemene overproductie of overaccumulatie en tot ingrijpende herstructureringen in het weefsel van de tijd-ruimtelijke organisatie van kapitalistische samenlevingen. Deze dynamiek zorgt ervoor dat het kapitalisme dus altijd instabiel is. Overaccumulatie is een toestand waarbij er een surplus aan kapitaal en arbeid is; een surplus dat niet succesvol gecombineerd kan worden met arbeid en natuur – er is dus geen winstgevende productie mogelijk. Dit proces van overaccumulatie leidt tot crisissen van kapitaalsontwaarding (en deze crisissen zijn steeds plaatselijk alhoewel de schaal kan variëren). Het oplossen van dit probleem vereist een vernietiging van een deel van de opgebouwde accumulatie; van kapitaal, arbeid, infrastructuur of goederen bijvoorbeeld. Dergelijke kapitaalsontwaarding kan verschillende vormen aannemen, zoals toenemende regionale werkloosheid, de ontwaarding van economische ruimtes door bijvoorbeeld, het op structurele basis bankroet gaan van bedrijven, de overproductie van goederen (zoals in de Amerikaanse automobielsector), geldontwaarding door snelle inflatie, de sterke daling of zelfs ineenstorting van aandelenmarkten of wisselkoersen, goederenmarkten en/of onroerend goedmarkten.

De crisis in de zomer van 2007 in de Amerikaanse kredietmarkt en haar gevolgen zijn hiervan een uitstekend voorbeeld. Naar schatting is hierdoor vier duizend miljard dollar (US\$ 4.000.000.000.000) verdampt, terwijl de op onroerend goed gebaseerde economische bonanza van de afgelopen jaren in vrijwel alle grote steden tot een abrupt einde kwam. In 2008 nam deze kapitaalsontwaarding nog grotere en globale vormen aan en begon ze ook andere sectoren diepgaand te treffen. De geografisch specifieke structuur van dergelijke snelle kapitaalsontwaarding produceert eveneens ruimtelijk ongelijke condities. Dit gebeurt met name als succesvolle accumulatie in een regio gepaard kan gaan met snelle kapitaalsontwaarding, en dus economische crisis, in andere streken. Zo nu en dan veralgemeent een dergelijke crisis en resulteert ze in een crisis van wereldwijde omvang. Voorbeelden hiervan zijn de crisissen in de jaren dertig of midden jaren zeventig van de vorige eeuw, maar ook de huidige crisis die resulteerde in de grootste globale kapitaalsontwaarding uit de geschiedenis van het kapitalisme.

Dergelijke crisissen gaan telkens gepaard met diepgaande en sociaal-ruimtelijk ongelijke sociaal-economische herstructurering en een snelle reorganisatie van het sociaal-ruimtelijk weefsel. Denk bijvoorbeeld aan hoe over de afgelopen dertig jaar de sociaal-economische structuur en landschap van het kapitalisme grondig gewijzigd is. Tevens nemen hierdoor de spanningen in het politiek-institutionele veld toe, waar verschillende sociale groepen/posities strijd leveren, over wie het gelag zal betalen voor de sociaal-ecologische en economische kosten van dergelijke crisismomenten. Vandaar dat sociale conflicten die uitbarsten in gewelddadige stedelijke rellen (bijvoorbeeld in Italië in de herfst van 2008 of Griekenland in december 2008) toenemen tijdens dergelijke crisismomenten.

Nochtans zijn er een aantal tijd-ruimtelijke *fixes* mogelijk die de permanente dreiging van overaccumulatie en kapitaalsontwaarding tijdelijk kunnen beheersen door het af te wentelen op zwakkere sociale groepen of te exporteren naar andere regio's (Harvey gebruikt het woord *fix* eerder dan oplossing). De crisistendenzen van het kapitalisme zijn structureel en onvermijdelijk. Er zijn echter een aantal strategieën mogelijk die tijdelijk verdere kapitaalsaccumulatie mogelijk maken. De term *fix* verwijst hier zowel naar de relatief korte effectiviteit van deze strategieën als naar de noodzaak om ze steeds op een meer intensieve wijze aan te wenden. Deze *fixes* zijn voor het kapitalisme zoals de *fix* voor een heroïnejunkie, die steeds vaker grotere dosissen nodig heeft.

Eenzijds kan kapitaal een temporele *fix* nastreven, dat is het investeren van kapitaal in lange-termijnprojecten. De gebouwde omgeving is vaak een ideaal reservoir voor een dergelijke *fix* – denk bijvoorbeeld aan de kanaaltunnel, dammen en reservoirs, hogesnelheidstreinen of stedelijke reconstructie zoals in Sjanghai, Mumbai of Dubai. Er wordt dan gigantisch veel kapitaal geïnvesteerd in lange-termijn projecten, waarbij de realisatie van de winst gespreid wordt over een lange periode in de toekomst. Men rekent er hierbij op dat de toekomstige kapitaalscirculatie voldoende winstgevend zal zijn om het geïnvesteerde kapitaal met winst terug te verdienen – iets wat uiteraard geenszins gegarandeerd is. Dergelijke investeringen zijn dan ook per definitie speculatief. Veelal is het dan ook de gemeenschap (via de overheid) die de lange termijn rendabiliteit van dergelijke investeringen dekt. Het is evident dat een dergelijke temporele *fix* eveneens ruimtelijke consequenties heeft. De gebouwde omgeving wordt immers het reservoir voor de productie van meerwaarde in de toekomst.

De recente spectaculaire stijging van de onroerend goedprijzen is hiervan een voorbeeld, evenals de neiging steeds meer infrastructuren te gelde te maken, zoals de luchthaven van Zaventem of het waterdistributiesysteem van Londen. Beiden zijn onlangs opgekocht door het Australische investeringsfonds Macquarie. Dergelijke infrastructurele goederen worden op die wijze onderdeel van een investeringsportfolio, maar blijven dit uiteraard slechts zolang de opbrengst voldoende groot is. Deze opbouw van virtueel kapitaal is dan ook uitermate speculatief, wat aanleiding geeft tot cycli van intense speculatieve activiteit met vaak desastreuze gevolgen voor investeerders – maar vaker nog voor gebruikers, consumenten en werknemers. De recente financiële crisis treft alle sectoren met toenemende werkloosheid, stijgende overheidsuitgaven (voor de financiering van reddingsoperaties) en daarmee grotere budgetaire problemen en de toenemende insolventie van huishoudens.

Anderzijds is er een ruimtelijke *fix* mogelijk om het surplusrealisatieprobleem aan te pakken. Dit proces verwijst naar het proces waarbij investeringskapitaal en/

of goederen van de ene plaats naar de andere verhuizen op zoek naar respectievelijk gunstiger arbeidsomstandigheden, winstmogelijkheden of afzetmarkten. Surpluskapitaal in al haar vormen (arbeid, goederen, diensten, geld) schuimt aldus voortdurend de aardbol af op zoek naar succesvolle inbedding in kapitaalscirculatie of meerwaarderealisatie. In de mate dat dergelijke geografische of ruimtelijke *fixes* succesvol zijn worden patronen van ongelijke ontwikkeling gewijzigd. Zie bijvoorbeeld hoe de recente groei van China en India onderhouden wordt door het gebruiken van de Verenigde Staten en Europa als afzetmarkten. De enorme groei van het Chinese kapitalisme is grotendeels gebaseerd op de massale export van consumptiegoederen naar de koopkrachtige markten van het Westen. Dit ondermijnt de concurrentiepositie van Westerse bedrijven die eveneens naar elders moeten uitwijken om competitief te blijven. Het succes van de Chinese economie, op haar beurt, maakt het mogelijk voor China om kapitaal te exporteren. Zo is bijvoorbeeld een groot deel van de Amerikaanse overheidsschuld in Chinese handen – Chinees kapitaal was ook de grootste aandeelhouder van Fortis bank. Je kan ironisch stellen dat China de enorme kosten van de Iraakse oorlog meefinanciert.

Er ontstaan op deze wijze nieuwe interr ruimtelijke concurrentieverhoudingen en nieuwe vormen van ongelijke ruimtelijke ontwikkeling waarbij bijvoorbeeld China en Indië nieuwe accumulatiecentra worden terwijl de economische kracht van de Verenigde Staten of the Europese Unie relatief afneemt. Tegelijkertijd worden hiermee meer en meer ruimtes geïncorporeerd in de sociaal-geografische structuur van kapitaalscirculatie. Dit geeft het mondiale landschap zijn ongelooflijke dynamiek, uitgesproken verscheidenheid, permanente rusteloosheid, en scherpe sociaal-ecologische ongelijkheden en tegenstellingen.

Concluderend: er zijn twee *fixes* en beiden hebben hun beperkingen. Aan de ene kant is er een ‘temporele’ *fix* die als het ware overaccumulatieproblemen naar de toekomst verschuift, anderzijds is er een ‘ruimtelijke’ *fix* die nieuwe vormen van ongelijke ontwikkeling met zich meebrengt en tegelijkertijd de interne tegenstellingen van het kapitalisme over een grotere geografische ruimte spreidt. Het is uiteraard duidelijk dat de vele tegenstellingen en antagonismen die voortvloeien uit deze dynamiek constant moeten worden beheerd, georganiseerd en gestructureerd om de duurzaamheid van het kapitalisme veilig te stellen. Bijvoorbeeld de mobiliteit van de factor arbeid op zoek naar gunstiger arbeidsvoorwaarden heeft aanzienlijke psychische en sociale effecten. Dit komt met name tot uiting in enerzijds het nastreven van een kosmopolitisch sociaal-cultureel normatief model voor de ‘progressieven’ en anderzijds immigratiecontrole en xenofobe tendensen voor ‘nationaal-conservatieven’.

In de twintigste eeuw was het vooral de nationale staat die dit regelde. Tegenwoordig zijn in toenemende mate transnationale organisaties, instellingen en verbanden, zoals de Europese Unie, de Wereldbank of de G-8 bijeenkomsten, hiervoor verantwoordelijk. En deze instellingen vormen samen specifieke geopolitieke

constellaties die een zekere geografisch ‘gestructureerde coherentie’ produceren. Zo kan de moeizame geopolitieke constructie van bijvoorbeeld de Europese Unie of de Wereldhandelsorganisatie gedurende de afgelopen 50 jaar beschouwd worden als pogingen om een ééngemaakte, marktgerichte en liberale, respectievelijk Europese en mondiale, handelsruimte te creëren. Het democratisch tekort dat karakteristiek is voor deze nieuwe collectieve beheersinstellingen laat slechts een marktconform, kapitaalvriendelijk en neo-liberaal beleid toe waarbij dissidente politieke geluiden moeilijk of niet gehoord worden.

Echter in de mate dat deze tijd-ruimtelijke *fixes* succesvol zijn, dat wil zeggen, in de mate dat het accumulatie ritme of economische groeiproces positief blijft, verspreidt het probleem van overaccumulatie zich over de wereld en neemt het gevaar van globale crisissen toe. Er doen zich dan ook regelmatig drastische geografische kapitaalschikkingen voor waarbij grote hoeveelheden kapitaal afgeschreven worden. Voorbeelden hiervan zijn de beurscrash van 1987, de *Savings and Loans*-crisis in de Verenigde Staten midden jaren negentig, de Zuidoost Aziatische en Latijns-Amerikaanse crisis in 1997/98, de barst in de *dotcom bubble* in 2000/2002, en de kredietcrisis in 2007. Telkens moesten nationale en supranationale ingrepen worden gedaan om een verdere uitbreiding van deze crisissen tegen te gaan.

GEO-ECONOMISCHE EN GEOPOLITIEKE STRATEGIEËN: EEN ONGEMAKKELIJKE RELATIE

Uit het voorgaande moet reeds duidelijk zijn dat het kapitalisme een rusteloos landschap creëert, waarbij stabiliteit de uitzondering is en permanente verandering/herstructurering de norm. De duurzaamheid van de stad komt aldus steeds weer in het gedrang en zij kan slechts behouden blijven door de continue creatieve destructie van bestaande ruimtelijke en tijd-ruimtelijke constellaties en verbanden. Tevens blijkt dat een kapitalistische economie slechts kan functioneren als het ingebed is in een reeks institutionele relaties (zoals een overheid) die trachten deze spanningen zodanig te beheren dat er voldoende sociaal-ruimtelijke stabiliteit en coherentie is om het dagelijkse leven relatief gestroomlijnd te laten verlopen. De overheids- of beleidsorganen moeten dit doen binnen een liberaal-democratisch constitutioneel systeem. Dit laatste is niet evident daar de belangen van de ‘bevolking’ niet noodzakelijk samenvallen met de belangen van de elite.

Kortom, de ruimtelijk-economische structuur is steeds ingebed in en kan niet functioneren zonder regulerende en beherende politieke instellingen. En deze hebben telkens hun eigen geografische structuur (gemeente, nationale overheid, transnationale instellingen en organisaties etc.). Echter, ook hier duiken vaak grote problemen op. Waar het kapitalisme zich laat leiden door de activiteiten van individuele ondernemers en bedrijven, die elk door middel van hun specifieke tijd-

ruimtelijke strategieën kapitaalsaccumulatie nastreven, zijn geopolitieke configuraties (bijvoorbeeld staatsvorming, de organisatie van internationale instellingen zoals de Europese Unie, de NAVO of de Wereldbank) steeds collectieve processen. Waar economische actoren individuele economische expansie nastreven in een concurrerende omgeving die aanleiding geeft tot sociaal-ruimtelijke conflicten en ongelijke ruimtelijke en ecologische ontwikkeling, zullen geopolitieke organisaties trachten het collectieve belang van sociaal-economische ontwikkeling na te streven, waarbij zij moeten laveren tussen de noodzaak voor het onderhouden van sociaal-ecologische duurzaamheid en stabiliteit binnen een gegeven politieke ruimte enerzijds en het veiligstellen van de individuele kapitaalsaccumulatie anderzijds, terwijl die laatste structureel sociaal-ecologisch onstabiel en niet duurzaam is.

Hierdoor wordt economische concurrentie vaak vertaald in geopolitieke rivaliteit. Een voorbeeld hiervan is de recente oorlog in Irak, die veel van doen had met de controle over oliestromen. Een dergelijke imperiale geopolitieke strategie gaat gepaard met enorme economische kosten, om maar niet te spreken van de menselijke en ecologische kosten. De oorlog legt een zware hypotheek op de Amerikaanse economische ontwikkeling en kondigt het einde aan van haar globale hegemonie. Uiteraard legt het geen windeieren voor Amerikaanse bedrijven en hun vrienden. Het is zeer ironisch dat de Irak-oorlog deels gefinancierd wordt door leningen van China, dat een enorm handelsoverschot heeft, aan de Verenigde Staten. Een ander voorbeeld is het neoliberale beslag dat het klimaatbeleid krijgt (marktgestuurde CO₂-uitstootvergunningen via het Kyoto-protocol) en eveneens gepaard gaat met intense geopolitieke rivaliteit en strijd.

Ook op kleinere schaal doen zich dergelijke geopolitieke rivaliteiten voor: steden, of beter gezegd, allianties van stedelijke elites, die concurreren met andere steden om investeringen. Vaak gaan ze deze strijd aan met imago als wapen en doen ze hun best om internationale emblematische activiteiten, zoals Olympische Spelen of Wereldtentoonstellingen, binnen te halen of de stedelijke ruimte aan te passen aan de veronderstelde eisen voor een globaal competitieve stedelijkheid. De private-publieke samenwerking om een deel van Amsterdam, op initiatief van ABN-Amro bank, in te richten als een soort luxe-bedrijvenpark in Amsterdam-Zuid, is een sprekend voorbeeld van hoe de lokale elite een stedelijkheid produceert naar haar eigen wensen en visie in de hoop de concurrentiepositie van Amsterdam te behouden of te versterken.

Ook de steeds terugkerende handelsoorlogen tussen de grote regionale blokken of tussen het globale Noorden en het globale Zuiden zijn hier een voorbeeld van. De geopolitieke rivaliteit neemt inderdaad niet af met toenemende globale integratie, integendeel: de rivaliteiten en geopolitieke conflicten nemen overhand toe. Twee decennia geleden waren New York, Tokyo en Londen de onomstreden wereldsteden. Vandaag wedijveren Moskou, Seoel, Sao Paulo, Frankfurt, Sidney,

Berlijn, Dubai, Sjanghai, Beijing, Johannesburg, Buenos Aires en anderen met elkaar. In 1991 werd het nieuwe Rusland met zijn kwakkelende economie door het Westen luidruchtig omarmd en aangehaald. Vandaag is het een agressieve en 'onbetrouwbare' concurrent die bovendien een groot deel van de energietoevoer naar de rest van Europa controleert. Het moge duidelijk zijn dat de geopolitieke organisatie en dynamiek een fundamenteel onderdeel vormt van de wijze waarop geo-economische processen gestructureerd zijn.

De postmoderne stad en het nieuwe imperialisme

Voor David Harvey is de stad zowat de kristallisatie van de kapitalistische ontwikkelingen die hierboven geschetst worden. Het is de uitgesproken lokale sociaal-ecologische configuratie waarin globale politiek-economische processen gestalte krijgen en waarin de tegenstellingen het meest intens tot uitdrukking komen. Dit is dan ook de uitgesproken plaats voor emancipatorische bewegingen en politiek. In de stad komen alle aspecten van de tijd-ruimtelijke matrices in hun complexe samenhang en differentiatie het scherpst naar voren.

Neem bijvoorbeeld het Europese Parlement in Brussel. Oorspronkelijk ging het hier om een speculatief bouwproject, gefinancierd door internationale financiële instellingen (met steun van de Belgische overheid) met negatieve sociaal-ruimtelijke gevolgen voor de oorspronkelijke bewoners van de Leopoldswijk in Brussel, wat leidde tot een intense stedelijke strijd. Het project werd opgestart nog vóór de Europese Unie beslist had om Brussel tot een van haar parlementaire zetels te maken (naast Straatsburg). Het eiste jaren van lobbywerk om het nieuwe gebouw tot Europees Parlement om te dopen. Uiteraard hing het economische succes van de ganse onderneming af van deze politieke beslissing. Het project was bedoeld voor het huisvesten van het Europese Parlement, dat op lokaal niveau bijdraagt tot de vorming van grotere sociale tegenstellingen op de lokale woningmarkt en een toenemende kosmopolitisering van Brussel, en het is onderdeel van een Europees project gericht op het voeren van een overwegend neoliberal beleid dat eveneens de positie van Brussel in het globale netwerk wijzigt. Dit geeft aan hoe het lokale en globale, het fysieke, het symbolische en het relationele gestalte krijgen in de productie van een concrete geografische ruimte.

Voor Harvey zijn steden dan ook altijd, en steeds meer, de centrale plaatsen waar het kapitalisme gestalte krijgt. Het is hier dat zij materieel tot uitdrukking komt, waar het neo-liberaal vertoog concreet gestalte krijgt en sociaal-cultureel beleefd wordt in de praktijk van het dagelijkse leven. De toenemende sociaal-ruimtelijke globalisering, de geografische groei van sociale, economische en ecologische netwerken en de universalisering van een homogeen marktconform denken en handelen resulteert – eigenaardig genoeg – in een steeds grotere stedelijke

diversiteit. Met deze variatie ontstaan echter ook vaak nieuwe en meer uitgesproken vormen van sociale uitsluiting en sociaal-ongelijke economische, culturele en politieke machtsverhoudingen. Met andere woorden, mondiale integratie verloopt parallel met lokale differentiatie in sociale, ecologische en culturele zin. Het is nu net deze gefragmenteerde, caleidoscopische, kosmopolitische, creatieve, 'vernieuwende' stedelijke cultuur en praktijk die geïdentificeerd wordt met de postmoderne stad.

Het einde van de grote vertogen, het verlaten van de idee (en praktijk) van een geplande stad of samenleving, het instorten van het reëel bestaande socialisme en het einde van de klassenpolitiek als politieke geste, de dominantie van de verpakking over de inhoud, de betekenisdrager over het betekende, het einde van alle zekerheden; al deze zaken worden door Harvey geassocieerd met een diepgaande transformatie van de tijd-ruimte matrix en de daarbij horende absolute, relatieve en relationele ruimteaspecten. De versnelling van de tijd, de tijd-ruimtelijke compressie die een implosie van tijd-ruimtelijke ervaringen meebrengen, we kunnen vrijwel onmiddellijk zien, ruiken en voelen wat elders gebeurt of geproduceerd wordt. De verdichting van tijd-ruimtelijke verbanden laten alle zekerheden vervagen zoals Marx en Engels het reeds stelden in *Het Communistisch Manifest*, toen ze schreven dat in het kapitalisme 'alles wat vastgeroest is oplost, alle zekerheden vervluchtigen'.

Deze sociaal-culturele 'postmoderne' transformatie gaat gepaard met een uitgesproken vernieuwing van de tijd-ruimte coördinaten, het versnellen van sociale, culturele en economische praktijken, condities en rituelen, en een versnellende kapitaalscirculatie die constant het bestaande doet verouderen en nieuwe producten, processen en ideeën in een versneld tempo invoert. Dit proces kwam volop op gang na de crisis van het naoorlogse Keynesiaans-Fordistische 'beheerde' kapitalisme. Voor Harvey is de multiculturele, flexibele, snel veranderende, 'creatieve', esthetiserende (in termen van stedelijke spektakels) en ondernemende stad de keerzijde van een neoliberal globaliserend en neo-imperialistisch geo-economisch en geopolitiek kapitalisme. De stad wordt herschapen tot een spektakelruimte voor het nieuwe globale kapitalisme. Het wordt gestuurd door de steeds zwakker wordende Verenigde Staten – geconfronteerd als het is met nieuwe politiek-economische ruimtelijke realiteiten, in het bijzonder het eclatante succes van het dictatoriaal-kapitalistische realisme van de Chinese elite.

Het nieuwe imperialisme, gedragen door private transnationale kapitaalscirculatie, dat accumulatie door onteigening koppelt aan een globale scanning van gunstige sociaal-ecologische productieomgevingen gaat gepaard met de succesvolle hegemonisering van het neoliberale betoog door de elite ('er is geen alternatief!'). Deze koppelt de 'vrijheid' van de vrije markt aan een cultureel vertoog van 'het genot'. Een 'genot' gebaseerd op het verlangen naar vrije identiteitsbepaling en -beleving. Vandaar dat een kosmopolitische culturele opvatting (een politiek van

vrije identiteitskeuze en -beleving) de culturele keerzijde is van een economisch transnationale 'glokale' vrije kapitaalscirculatie. Het is een vrijheid die het mogelijk maakt om de kleur van tandpasta te kiezen of de aard van seksuele beleving.

Tegelijkertijd echter wordt het 'NEE' in de Nederlandse, Franse en Ierse referenda over de Europese Constitutie niet serieus wordt genomen. Hiermee worden maatschappelijk-politieke keuzes onmogelijk gemaakt en vrijheid herleidt tot een allerpersoonlijkste ervaring en individuele keuze. Het is deze binding tussen een politiek neoliberalisme en geïndividualiseerde *life-style* vrijheid die bijvoorbeeld het relatieve succes van de Paarse politieke allianties in België of Nederland in de jaren '90 verklaart. Dit neoliberale nieuwe imperialisme wordt samengevat in de verzakelijkte competitieve spektakelstedelijkheid die tegelijkertijd het ludieke commercialisme van stedelijke spektakels verbindt met een niets of niemand ontziende neoliberale economische logica. Het is ook in de tegenstellingen eigen aan dit 'postmoderne' kapitalisme dat de kiemen voor radicale politiek en transformatie sluimeren.

NAAR EEN NIEUWE TIJD-RUIMTELIJKE STEDELIJKE UTOPIE

De anders-globalistische beweging en de nieuwe stedelijke sociale bewegingen, die een vaak heterogene en inconsistente verzameling van activisten samen brengt, ontstaan nu net in de breuklijnen, barsten en tegenstellingen die deze globaal-lokale spektakelstedelijkheid karakteriseren. Harvey gaat hier ten dele mee met auteurs zoals Michael Hardt en Tony Negri, Alain Badiou, en John Holloway die allen een passie delen voor het denken over en realiseren van emancipatorische maatschappelijke verandering. Maar hij wijst er tegelijkertijd op dat de afwezigheid van een bezinning over de tegengestelde ruimtelijkheid van het 'postmoderne', flexibele, 'glokale' kapitalisme een effectieve progressieve politieke theorie en praktijk in de weg staan. In het bijzonder de noodzaak van progressieve politieke alliantievorming van alle sociaal-ecologisch progressieve krachten rond de kern van het kapitalisme en zijn culturele, ecologische en economische ongelijkheden blijven essentieel. Dit vereist een voortdurende creatieve intellectuele en activistische inspanning.

Steden moeten leren omgaan met diversiteit, verscheidenheid en vaak tegengestelde belangen of zullen ten onder gaan aan chaos, geweld en sociaal-ruimtelijke desintegratie. Dit veronderstelt een radicale omkering van de beperkte en beperkende competitieve creativiteit en diversiteit die door het kapitalisme gecultiveerd wordt enerzijds en van de processen van dualisering, uitsluiting en ongelijkheid die de huidige stad karakteriseren. Als je door Brussel, Amsterdam of New York flaneert, kan je, afhankelijk van de buurt, elementen van zowel emancipatorische als repressieve processen waarnemen. Kosmopolitische multiculturele diversiteit

en creatieve tolerantie bestaan naast sociaal-ruimtelijke desintegratie, uitsluiting, stedelijk geweld en verval. Tevens wordt de 'duurzaamheid' van deze stedelijkheid onderhouden door intense sociaal-ecologische uitbuiting en transformatie van andere plaatsen in België, Nederland, de V.S., Europa, en de wereld.

Een progressief-emancipatorische strategie moet gericht zijn op het verstevigen van het eerste en het uitroeien van het tweede; echter de dominante machtsverhoudingen en de veralgemening van een neoliberal discours (zelfs voor de traditionele linkerzijde en een groot deel van de ecologisten) maken een dergelijk emancipatorische tactiek zeer moeilijk. De moeilijkheden zijn alleen maar groter geworden door de snelle en diepgaande transformatie van de ruimtelijkheid van het kapitalisme – als economisch systeem en als discours – gedurende de laatste decennia.

Een combinatie van emancipatorische sociaal-ecologische en sociaal-ruimtelijke strijd, gestoeld op het principe van gelijkheid en met een kritische en diepgaande analyse van de tegenstrijdige kapitalistisch-ruimtelijke dynamiek, is vandaag meer dan ooit noodzakelijk. Enerzijds moet zij opkomen tegen de discursieve hegemonie van het neoliberalisme en haar ontmenselijkende lokale en globale ordening. Anderzijds moet zij zich verzetten tegen het praktisch verlaten van de mogelijkheden voor een concrete progressieve sociaal-ecologische politiek. Een dergelijke concrete stedelijke ruimtelijk-ecologische utopie moet, volgens Harvey, een niets ontziende kritiek hebben op zowel het falen van utopische ideeën en dito praktijken uit het verleden, maar even kritisch zijn over de postmoderne intellectuelen en politici die de reële mogelijkheid tot radicaal alternatief hebben losgelaten.

Het vertogen van een progressieve en in principe onmiddellijk realiseerbare sociaal-ecologisch ruimtelijke utopie waarvan de stad de ultieme drager zal zijn is dé prangende intellectuele uitdaging van deze beweging. In de ééentwintigste eeuw zal een stedelijke samenleving een sociaal-ecologisch vrije, duurzame, en gelijke samenleving zijn, of zij zal niet zijn. In zijn zoektocht naar een concrete tijd-ruimtelijke utopie verwerpt David Harvey zowel – wat hij noemt – 'utopieën van ruimtelijke vorm' als 'utopieën van proces'. In zijn verwerping van deze twee concepten wijst hij op de noodzaak van het verwoorden, verbeelden en concretiseren van tijd-ruimtelijke utopieën.

De utopie van ruimtelijke vorm: stedelijke dystopie *TAKE ONE*

Utopieën van ruimtelijke vorm hebben in het verleden vaak aan de basis gestaan voor alternatieve strategieën, sociale experimenten en beleidsinitiatieven voor het duurzaam aanpakken van de perversiteit van kapitalistische stedelijkheid. In de negentiende eeuw waren er de stedelijke utopische ideeën en experimenten van Charles Fourier of Robert Owen die inspiratie leverden voor het plannen van

ideale steden. Later zou de tuinstadgedachte van Ebenezer Howard en de modernistisch-utopische stedenbouw van Le Corbusier of Frank Lloyd Wright trachten om de ideale stad te bouwen voor de ideale mens. De stedelijk-bureaucratische experimenten van Stalin of Mao, de collectieve gemeenschappen in Israël en de Nederlandse pogingen om een ideale stedelijkheid te plannen en te bouwen (zoals de Bijlmer in Amsterdam) werden gezien als de grote roergangers voor ruimtelijk utopisch denken en handelen.

Dergelijke alternatieven kondigden telkens het einde aan van de (kapitalistische) geschiedenis en het begin van meer egalitaire of socialistische, of op zijn minst meer inclusieve en vermenschlijkte gemeenschappen. De ruimtelijke blauwdruk, de verbeelding van een ideaal geachte eindtoestand werd de plannings- en beleidshorizon. Daarmee werd telkens opnieuw het einde aangekondigd van het verlangen naar iets anders/beters. De perfectie zou bereikt worden in een nirvana van steeds hetzelfde – de ideale samenleving gerealiseerd in ruimtelijk-stedelijke vorm. De praktijk getuigde echter van onnoemelijke perversiteit en uitsluiting. De homogeniserende en totaliserende praktijken waren gebaseerd op insluiting van de overtuigden en uitsluiting van de anderen; een exclusiviteit die geen weerstand of differentiatie dulde, laat staan commentaar, kritiek of transformatie.

Noodzakelijkerwijs leidden deze utopieën tot wrijving tussen hen die erbij hoorden en de utopische gemeenschap aanvaardden en hen die er andere ideeën op nahielden. Het inherente geweld van de utopie van ruimtelijke vorm was alleen vergelijkbaar met het geweld dat werd uitgeoefend door de ongelijke ontwikkeling van het kapitalisme. De utopie van ruimtelijke vorm trachtte de samenleving te ordenen als een vaste, onveranderlijke, homogene gemeenschap van gelijken – maar vooral van gelijkgestemden – die geen tegenwerping, vernieuwing of transformatie dulde. Uiteindelijk kon dit slechts uitmonden in de perversiteit van een sociaal-ruimtelijke bevroren toestand, een vastgeroeste banale en uiteindelijk ontmenselijkende omgeving.

De utopie van proces: stedelijke dystopie *Take Two*

Naast de ‘utopie van ruimtelijke vorm’ onderscheidt David Harvey tevens de ‘utopie van proces’. Het klassieke voorbeeld van een dergelijke utopie van proces is het (neo)liberalisme en haar politieke parallel, de geïnstitutionaliseerde parlementaire democratie. Beiden zijn gebaseerd op een radicaal openzijn. Niemand wordt uitgesloten en iedereen is in principe economisch vrij en politiek gelijk. Tegelijkertijd wordt openlijk aanvaard dat de toestand van neoliberaal (democratisch) kapitalisme deze beide voorwaarden nog niet helemaal vervuld heeft. Maar met het volgen van de juiste recepten en strategieën, zoals een creatief, innovatief competitief neoliberaal stadsbeleid, zullen deze twee beloften (vrijheid en gelijkheid) na ver-

loop van tijd voor allen gegarandeerd zijn. Het is slechts een kwestie van geduld; uiteindelijk (als het niet was voor die vervelende socialisten, racisten, immigranten, ecologisten, Chinezen, et cetera) zal het neoliberale stadsparadijs voor ieder gerealiseerd worden. Ondertussen kunnen we (dat wil zeggen, diegenen die tot de elite behoren) alvast beginnen zoveel mogelijk te genieten van het goede dat het liberaal geglobaliseerd kapitalisme al te bieden heeft, iPods inclusief. Binnenkort zal het voor iedereen bereikbaar zijn.

De nog steeds bestaande uitsluitingen en perversiteiten van het actuele neoliberale globalisatieproces worden beantwoord door het vertoog van 'uitsluiting als verdrag'. Het idee is: als we maar lang genoeg wachten en de juiste marktconforme principes volgen zal iedereen uiteindelijk deel kunnen uitmaken van een inclusieve genotvolle samenleving; dat laatste wordt uiteraard gelijkgesteld met een 'goede' samenleving. Het is een utopie die de kapitalistische advertentiecultuur letterlijk neemt: zoals elke reclameslogan de uiteindelijk volle bevrediging van verlangen belooft, zo belooft ook het neoliberalisme dat haar praktijk het paradijs voor iedereen zal realiseren. Het is een belofte die uiteraard de onafwendbaarheid van frustratie al in zich draagt. De perversiteit van de 'utopie als proces' wordt schrijnend duidelijk op het ogenblik dat het proces zich concreet verruimt, dat wil zeggen, concreet geografisch wordt.

Immers, de creatieve destructie van het kapitalisme leidt tot een voortdurende frustratie in de bevrediging van lust en verlangen vanwege de creatie van nieuwe condities, processen en dingen die het voorbij laten gaan onvermijdelijk als hopeeloos voorbijgestreefd doen aanvoelen. Slechts het nieuwe belooft het ultieme genot, maar dat nieuwe is morgen al verouderd en voorbijgestreefd. De 'trickle-down' van de markteconomie; het idee dat uiteindelijk iedereen zal en kan delen in het genot van marktsucces blijkt eveneens een mythe te zijn in de praktijk van de verdeelde stad. De belofte dat globaliserende neoliberalisering tot een ééngemaakte wereld zal leiden wordt fundamenteel onderuit gehaald door de praktijk van toenemende stedelijk-ruimtelijke ongelijkheden en uitsluitingen, het ontstaan van vluchtelingen- en immigrantenkampen, de onstuitbare constructie van sociaal uitgesloten in sloppenwijken, etc.

De politieke democratie wordt ondermijnd en vervangen door post-politiek: technocratisch beheer door 'experts'.⁵ De weinige ogenblikken van democratische interventie worden steeds meer opgeheven. Neem bijvoorbeeld de afwijzing van de 'Europese Grondwet'. Telkens wanneer ze werd voorgelegd voor referendum (in Nederland, Frankrijk en Ierland) stuitte deze op een resoluut 'NEE'. Maar telkens werd deze democratische beslissing genegeerd door een Europese neoliberale elite die, ondanks alles, gezwind en onversaagd op neoliberale koers blijft varen. De 'creatieve', 'innovatieve', 'goed beheerde', 'multi-culturele' hedendaagse neoliberale stad is gestoeld op ongelijkheid, uitsluiting, toenemend geweld, een permanente staat van frustratie, uitholling van democratisch burgerschap, ecolog-

gische verschraling, en toenemende sociaal-culturele spanningen. De utopie van proces wordt in zijn ruimtelijke vorm een concrete stedelijke 'dystopie'.

De tijd-ruimtelijke utopie en de 'vrijelijke' stad

Voor David Harvey is een concrete dialectische stedelijke utopie er een die tijd-ruimtelijke dynamiek serieus neemt; en die de perversiteiten van de utopie van ruimte en die van de utopie van proces erkent. Het is een utopie die zowel rekening houdt met het geweld van uitsluiting, dat inherent is aan ruimtelijke organisatie, als met de perversiteiten van een radicaal open proces. Het moet een visie zijn die tegelijkertijd verandering mogelijk maakt én de noodzaak voor concrete verruimtelijking erkent en die de dialectiek van openheid/sluiting als fundament aanvaardt. Er is gebrek aan dit soort concrete progressieve tijd-ruimtelijke utopieën. Zij moeten uitgaan van een resolute en niet-onderhandelbare democratische belofte van vrijheid én gelijkheid (vandaar de naam 'vrijelijke' stad). Een 'vrijelijke' stad is gebaseerd op een stedelijk proces dat differentiatie zonder uitsluiting vooropstelt, dat verscheidenheid voedt eerder dan uitsluit, dat het publieke/collectieve eerder dan het private/individuele als primaire inzet van stedelijke politiek ziet, dat oog heeft voor de ongelijke globale sociaal-ecologische en ruimtelijke bewegingen van dingen, mensen en ecologieën waarop het stedelijk functioneren is gebaseerd en dat een radicaal-democratische inclusieve stedelijk politiek nastreeft op alle schaalniveaus (van het lokale en nationale tot het transnationale en globale).

Een onvoorwaardelijke vrijelijke stedelijke politiek is gebaseerd op het eisen van 'onmogelijke' (onmogelijk binnen het bestaande kapitalistische bestel), maar onmiddellijk realiseerbare voorstellen en praktijken. Voorbeelden hiervan zijn, 'papieren voor iedereen', minimuminkomen voor iedereen, collectief betaalde en inclusieve gezondheidszorg, onderwijs, gemeenschappelijk transport en ecologisch duurzame voorzieningen voor iedereen. Een basisrecht op publieke ruimte, op energie, water, huisvesting, voeding, cultuur, ontwikkeling. Dit zijn realiseerbare eisen die het neoliberale kapitalisme omwille van zuiver ideologische redenen niet kan of wil inwilligen. De realisatie van dergelijke realistische en wenselijke stedelijke eisen vereist dan ook een verzetten van de bakens van de bestaande politieke orde; een revolutie van het bestaande in die zin dat dergelijke vrijelijke eisen vanzelfsprekend worden.

Ten eerste is er een dwingende noodzaak voor de opbouw van een nieuw 'vrijelijk' vertoog, gebaseerd op een bewuste keuze voor een emancipatorische stedelijkheid. Dit vertoog kan niet alleen uitgaan van een kritiek van het bestaande, maar moet tevens de verbeelding in zich dragen van radicaal andere en nieuwe tijd-ruimtelijke stedelijke omgangsvormen. Het vertoog moet gericht zijn op het animeren van een passie voor het 'reële', voor wat een vrije en gelijke stedelijke

samenleving concreet kan zijn en wat onmiddellijk realiseerbaar is. Ten tweede moet er nagedacht worden over hoe en waar het nieuwe vrijelijke stadsvertoog gekoppeld kan worden aan politiserende sociale bewegingen. Er is geen tekort aan sociale mobilisatie voor een andere wereld, maar wel een schrijnend gebrek aan emancipatorisch en progressief denken en aan een politieke uitdrukking van dit denken.

Een waarachtig emancipatorisch menselijk en vermenschlijkend geografisch-ecologisch project is waar David Harvey voor staat. Het is een uitgesproken stedelijk project – één dat gestoeld is op het vertrouwen in de radicale mogelijkheid tot realisatie van een gelijke en vrije stedelijke, nationale en globale samenleving. Harvey's utopisch denken staat voor het realiseren van een concrete tijd-ruimtelijke utopie die al sluimert in de marges, tussen de breuklijnen en in de alternatieve ruimtes van het dagelijkse stedelijke leven, waar een reëel verlangen voor een andere samenleving reeds concreet aanwezig is. Maar een verlangen dat tegelijkertijd gefnuikt wordt door zowel de ongelijke machtsrelaties die kenmerkend zijn voor kapitalistische sociaal-ecologische en stedelijke ontwikkeling als door een linkerkant die het neoliberal vertoog grotendeels aanvaard heeft ('er is geen alternatief!') en de concrete verbeelding van een vrijelijke samenleving grotendeels opgegeven heeft.

Een progressieve stedelijke praktijk kiest resoluut voor een praktijk gestoeld op gelijkheid, vrijheid en deelbaarheid/gemeenschappelijkheid, waarbij gelijkheid en vrijheid geanimeerd wordt door het onconditionele gegeven van 'het recht op de stad'. Daar bevindt zich ook de intellectuele en politieke ruimte die gestalte geeft aan concrete emancipatorische strijd en projecten. Laten we daar samenkomen. We hebben niets te verliezen behalve de verveling van het alledaagse spektakelkapitalisme.

NOTEN

- I Om de leesbaarheid te verhogen heb ik geen referenties naar de relevante literatuur opgenomen. Voor diegenen die zich verder wensen te verdiepen in het diverse werk van David Harvey en verwante geesten, geef ik hier een aantal sleutelpublicaties:
 - *Social Justice and the City* (1973)
 - *The Limits to Capital* (1982)
 - *The Urbanization of Capital* (1985)
 - *Consciousness and the Urban Experience* (1985)
 - *The Condition of Postmodernity* (1989)
 - *The Urban Experience* (1989)
 - *Justice, Nature and the Geography of Difference* (1996)
 - *Spaces of Hope* (2000)
 - *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography* (2001)
 - *The New Imperialism* (2003)
 - *Paris, Capital of Modernity* (2003)

- *A Brief History of Neoliberalism* (2005)
- *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development* (2006)
- *The Limits to Capital New Edition* (2006)

Gerelateerde publicaties:

- N. Castree en D. Gregory, *David Harvey: A Critical Reader* (Blackwell Publishing, Oxford 2006); E. Swyngedouw, "De Wederopstanding van de Feniks -- Reflecties over de hedendaagse stedelijke conditie" in K. Bosma en H. Hellinga (red.) *De Regie van de Stad I*, (Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam/EFL Publicaties, Den Haag, 1997), 104-121; E. Swyngedouw, "The Marxian Alternative – Historical Geographical Materialism and the Political Economy of Capitalism" in T. Barnes en E. Sheppard E. (red.) *Reader in Economic Geography* (Blackwell Publishing, Oxford 2000) 41-59.
- 2 Voor een goed overzicht van het werk van Benjamin en Lefebvre, zie A. Merrifield, *MetroMarxism* (Routledge, London 2002). Zie ook H. Lefebvre, *Le droit a la ville* (Seuil, Paris 1974).
 - 3 Het recente bankroet van Fortis en de problematische financiële toestand van vele andere banken is het directe gevolg van het investeren in dubieuze financiële producten (rommeleningen). Het succes van deze producten hing direct samen met steeds stijgende grond- en woningprijzen, vooral in de Verenigde Staten. Toen deze speculatieve zeepbel barste veroorzaakte dit schokgolven in het globale financiële landschap. Vele spaarders en investeerders in Nederland en elders hebben dit uiteraard aan de lijve ervaren. Je kan ook stellen dat de financiële crisis een uitgesproken stedelijke component heeft. De verdere ontwikkeling van Amsterdam Zuidas, oorspronkelijk mede gedragen door ABN-Amro, staat nu ongetwijfeld op de helling.
 - 4 Zie H. Lefebvre, *The Production of Space* (Blackwell Publishing, Oxford 1989).
 - 5 Zie, bijvoorbeeld, E. Swyngedouw, "The Post-Political City" in BAVO (red.) *Urban Politics Now. Re-imagining Democracy in the Neo-Liberal City* (NAI-Publishers, Rotterdam 2007) 58-76.